

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL1055 Hakas Türkçesi I Ders Notu: 6. Ders “Hakas Türkçesinde Ünlülerle İlgili Ses Olayları”, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2020.

Hakas Türkçesinde Ünlülerle İlgili Ses Bilgisi Olayları

Benzeşme

Bir benzeşme olayı olan ünlü uyumu Genel Türk dilinin de temel özelliklerinden biridir. Ünlü uyumu da iki şekilde gerçekleşmektedir:

1. Kelimedeki ünlülerin arka ya da ön sıradan oluşlarını belirleyen. “dil” ya da “damak uyumu” da denen büyük ünlü uyumu.
2. Seslerin çıkışı sırasında dudakların durumunu belirleyen, dudak uyumu da denen küçük ünlü uyumu.

Büyük Ünlü Uyumu

Hakas Türkçesinde büyük ünlü uyumu kendine has bazı kurallar içinde gerçekleşir. Hakas Türkçesinde genel olarak kelimenin ilk hecesinde arka sıradan bir ünlü varsa, daha sonraki hecelerdeki ünlüler de arka sıradandır. İlk hecedeki ünlü ön sıradan ise, daha sonraki hecelerdeki ünlüler de ön sıradandır:

харындастарыбыстың [xa:rɪndasta:rɪbɪstɪŋ] “kardeşlerimizin”

[xa:rɪndas]“kardeş”+{+tar}çokluk eki+{+ɪbɪs} I. çokluk kişi iyelik eki+{+tɪŋ}ilgi hali eki

Yukarıdaki örnekte kelimenin ilk hecesi ve bunu izleyen tüm heceler de arka sıradan ünlülüdür. Kelimeye eklenen çekim ekleri de arka sıradan ünlülü olarak gelmiştir.

көрісчеткенер [kø:rɪsçetkenner] “görüştükleriydiler”

[kø:rɪs-]“görüştük”+{-çetken}geçmiş zaman eki+{-ner} II. çokluk kişi eki

Bu örnekte de kelimenin ilk hecesi ön sıradandır. Bunu izleyen diğer heceler ve eklenen çekim ekleri de ön sıradan ünlülüdür.

Ancak Hakas Türkçesinde büyük ünlü uyumu her zaman yukarıda tanımlanan düzen içinde gerçekleşmez. Bunun sebeplerinden biri /i/ (и) ünlüsüdür. Hakas Türkçesinde büyük ünlü uyumu sisteminde /i/ tarafsız ünlü sayılmaktadır. Yani, arka ya da ön sıradan ünlülü heceden sonra gelebilmekte, kendisinden sonra gelen hecenin de arka ya da ön sıradan oluşunda rolü bulunmamaktadır. Hakas

Türkçesinde /i/ sesi, bazı ekler dışında sadece ilk hecede bulunur. İlk hece dışında ise, bazı seslerin kaynaşması sonucunda bulunur ve kalın sıradan ünlülü kelimelere geldiğinde büyük ünlü uyumunu bozar. /i/ ünlüsünün gelişi ile uyumun bozulduğu durumlar şunlardır:

1. Fiil tabanı açık bir hece ile bitiyorsa, gelecek zaman eki {+Ar} ya da mastar eki {+ArGA}'nın ünlüsü kelimenin son hecesindeki ünlü ile birleşir ve /i/ ünlüsü ortaya çıkar:

улуғлирға [uluğlırğa] “saygı göstermek”

[uluğla-] “saygı göstermek”+ {+arğa} mastar eki > [uluğlırğa]

çуртирға [çurtırğa] “yaşamak”

[çurta-] “yaşamak”+ {+arğa} mastar eki > [çurtırğa]

2. Küçük dil ünsüzleri ile biten ve son hecesinde dar ünlü bulunduran çok heceli kelimeler ünlü ile başlayan ek aldıklarında (Örneğin iyelik ekleri: {+(I)m}, {+(I)ñ}, {+(z)I}, {+(I)bIs}, {+(I)ñAr}) kelime sonunda bulunan küçükdil ünsüzünün düşmesi ile kelimenin ve ekin ünlüsü birleşir ve /i/ ünlüsü ortaya çıkar:

улии [uli:] “büyüğü”

[uluğ] “büyük”+ {+I} 3. T.K.İ.E.> [uli:]

хузурии [xuzuri:] “kuyruğu”

[xuzurux] “kuyruk”+ {+I} 3. T.K.İ.E.> [xuzuri:]

пулии [puli:] “köşesi”

[puluñ] “köşe”+ {+I} 3. T.K.İ.E.> [puli:]

3. Sadece пар- [par-] “gitmek” ve кил- [kil-] “gelmek” fiilleri ile kullanılan {-i} geniş-şimdiki zaman eki arka sıradan ünlü bulunduran пар- [par-] “gitmek” fiili ile kullanıldığında büyük ünlü uyumunu bozar:

пари [pari] “gidiyor”

[par-] “gitmek”+ {-i} GŞZE > [pari]

4. Emir kipi I.teklik kişi eki {-im}ekindeki /i/ ünlüsü, arka sıradan ünlü bulunduran fiillere eklendiğinde büyük ünlü uyumunu bozar:

парим [parim] “gideyim”

[par-] “gitmek”+ {-im}EK.1 T.K.E. > [parim]

5. {-bin}, {-pin}, {-min} olumsuz zarf-fiil eki /i/ ünlüsünü içerdiğinden arka sıradan ünlülü fiillere getirildiğinde büyük ünlü uyumu bozulur:

узубин [uzubin] “uyumayarak”

[uzu-] “uyumak” + {-bin}O-suz ZFE. > [uzubin]

çоохтанминчам [ço:xtanminçam] “konuşmuyorum”

[ço:xtan-] “konuşmak” + {-min} O-suz ZFE. + {-ça}Ş.Z.E.+ 1.T.K.E.> [ço:xtanminçam]

таппиныбысхан [tappinıbısxan] “bulmadı”

[tap-] “bulmak” + {-pin} O-suz ZFE. + {-ıbıs}GE. + {+xan} GZE.

узубиндеечезиң [uzubinde:çeziñ] “uyumuyorsun bile”

[uzu-] “uyumak”+ {de:} enklitik edat+ {-çe} ŞZE.+ {-ziñ}2.T.K.İ.E. > [uzubinde:çeziñ]

6. {-A} zarf-fiil ekinin ünlü ile biten tabanlara geldiğinde ekin ünlüsü ile fiil tabanının ünlüsünün kaynaşması ile /i/ ünlüsü ortaya çıkar ve bu ek arka sıradan ünlülü tabanlara eklendiğinde büyük ünlü uyumunu bozulmuş olur:

сани [sani] “sayarak”

[sana-] “saymak”+{-a}ZFE. > [sani]

узи [uzi] “uyuyarak”

[uzu-] “uyumak”+{-a}ZFE. > [uzi]

6. {-Adır} geniş-şimdiki zaman eki ünlü ile biten tabanlara geldiğinde ekin ünlüsü ile fiil tabanının ünlüsünün kaynaşması ile /i/ ünlüsü ortaya çıkar ve bu ek arka sıradan ünlülü tabanlara eklendiğinde büyük ünlü uyumunu bozulmuş olur:

санидыр [sanıdır] “sayar”

[sana-] “saymak”+{-adır}GŞZE. > [sanıdır]

ылғидыр [ılğıdır] “ağlar”

[ılğa-] “ağlamak”+{-adır}GŞZE. > [ılğıdır]

тыңнидыр [tɯŋnidɯr] “dinler”

[tɯŋna-] “dinlemek” + {+adɯr} GŞZE. > [tɯŋnidɯr]